

Ks. GINTER DZIERŻON
Wydział Prawa Kanonicznego
UKSW, Warszawa

ROLA WSPÓLNOTY WIERNYCH I PRAWODAWCY W PROCESIE TWORZENIA ZWYCZAJU PRAWNEGO W SYSTEMIE KANONICZNYM

1. WSTĘP

W kann. 23-28 KPK¹ Ustawodawca zawarł ustalenia dotyczące zwyczaju prawnego. Z treści tych regulacji wynika, iż w procesie formacyjnym tego zjawiska decydującą rolę odgrywa wspólnota wiernych oraz prawodawca. W tym kontekście rodzi się zasadnicze pytanie: jaka jest pozycja tych dwóch podmiotów w tworzeniu zwyczaju? Stąd też problematyka ta będzie przedmiotem uwagi w niniejszym opracowaniu.

2. POZYCJA PRAWNA WSPÓLNOTY

W prezentacji zagadnienia pozycji prawnej wspólnoty zostaną podjęte następujące wątki: tematyka pojmowania wspólnoty w systemie kanonicznym, problematyka wspólnoty jako przyczyny sprawczej zwyczaju, a także pewne kwestie teoretycznoprawne.

2.1. Pojęcie wspólnoty

W systemie kanonicznym pojęcie „wspólnota” nie jest jednorodne. Z treści bowiem ustaleń kodeksowych wynika, iż w tym porządku prawnym nie występuje jedna kategoria dogmatyczno-prawna². Analizując ten problem, J. García Martín

¹ *Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 1984 [dalej: KPK].

² Por. J. Otaduy, *La comunidad como fuente de costumbre (presupuestos eclesiológicos y sociales de la costumbre)*, w: *Fuentes, interpretación, personas*, red. J. Otaduy, Pamplona 2002, s. 152-153; V. De Paolis, *Communio in novo Codice Iuris Canonici*, *Periodica* 77(1988), s. 521-527.

stwierdził, iż pod treść tego jurydycznego terminu podpadają takie kategorie, jak: parafia (kan. 516 § 1 KPK), parafia tymczasowa (kan. 516 § 1 KPK), Kościoły partykularne (kann. 381 § 2, 460 KPK), a także Kościół powszechny. Ponadto, wskazał on, iż w zakresie tego pojęcia mieszczą się także Kościoły innego samodzielnego obrządku (kann. 111-112 KPK) oraz Kościoły nieposiadające pełnej wspólnoty z Kościołem katolickim (kann. 844 § 5, 869, 874 § 2, 1183 § 3 KPK)³. J. Otaduy natomiast, w analizie tego problemu wymienił jeszcze instytuty życia konsekrowanego⁴.

Niemniej jednak, według J. García Martína, nie wszystkie z wymienionych zbiorowości mogą uczestniczyć w procesie tworzenia zwyczaju. Twierdzi on, iż w tym przypadku granicę prawnej zdolności wyznacza przede wszystkim kryterium uwydatnione w kan. 25 KPK, zgodnie z którym powinna być to wspólnota zdolna przynajmniej do przyjęcia ustawy w porządku prawnym Kościoła łacińskiego. Tym sposobem więc, zostają wykluczone wspólnoty nie będące w pełnej wspólnocie z Kościołem katolickim oraz katolickie Kościoły wschodnie. Poza tym, wymienił on wspólnoty cywilne⁵.

Dysponując tak określonym zakresem pojęciowym, należałoby jeszcze zapytać: czy istnieją takie wspólnoty kościelne, które nie mogłyby wprowadzić prawnego zwyczaju? Rozważając tę kwestię, J. Otaduy zwrócił uwagę, iż w sensie negatywnym nie są wspólnotami stowarzyszenia oraz inne podmioty kolegalne nieposiadające osobowości prawnej⁶. Z drugiej zaś strony podkreślił on, iż w tworzeniu zwyczaju nie mogą brać udziału wspólnoty atypiczne (*las comunidades anómalas*). Nie podzielając przeciwnej opinii w tej sprawie wyrażonej przez A. Van Hove, do takich zaliczył on trybunały kościelne oraz kurie. Wyjaśniając tę tezę, skonstatował on, iż tego typu wspólnoty odbiegają parametrami od pojęcia wspólnoty w sensie klasycznym. W jego przekonaniu, to właśnie taką zbiorowość miał na myśli Prawodawca, kodyfikując dyspozycje dotyczące zwyczaju prawnego⁷.

2.2. Wspólnota przyczyną sprawczą zwyczaju

Nadmieniono już, iż z brzmienia kann. 23 i 25 KPK wynika, że podmiotem uprawnionym do wprowadzenia zwyczaju jest wspólnota. W tym kontekście, należałoby jeszcze bardziej szczegółowo zapytać o jej status prawny w procesie tworzenia zwyczaju? Zastanawiając się na tym problemem, kanoniści wskazują, iż społeczność wiernych pełni rolę przyczyny sprawczej⁸.

³ Por. J. García Martín, *Le norme generali del Codex Iuris Canonici*, Roma 1999, s. 144.

⁴ Por. J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 126.

⁵ Por. J. García Martín, dz. cyt., s. 144-145.

⁶ Por. J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 126.

⁷ Por. tamże, s. 153-154.

⁸ Por. tamże, s. 169.

Ujmując to zagadnienie w aspekcie procesu legislacyjnego, P.A. Bonnet podkreślił, iż zbiorowość w tym wypadku jest prawodawcą, jeśli dysponuje ona przymiotami wymaganymi przez prawo, określonymi w kan. 25 KPK⁹.

Ponadto, zajmujący się tą tematyką autorzy zwracają uwagę, iż ta szczególna pozycja wynika przede wszystkim z przesłanek teologicznych o charakterze eklezjologicznym. Wyjaśniając tę kwestię, C. Comotti skonstatował, iż szczególnie uprawnienia wiernych w tym względzie wypływają przede wszystkim z ich uczestnictwa – z racji przyjętego chrztu – w potrójnej misji Chrystusa, jaką jest misja kapłańska, królewska oraz prorocka¹⁰.

2.3. Charakter teoretycznoprawny zagadnienia

Z przeprowadzonych dotąd analiz wynika, iż wspólnota wiernych posiadająca wymagane prawem przymoty jest kompetentna do wprowadzenia zwyczaju. W tym kontekście, w doktrynie podejmuje się jeszcze pewien wątek o charakterze teoretycznoprawnym. Kanoniści bowiem pytają: jaka część wspólnoty wiernych powinna podjąć takie zamierzenie, aby tworzony zwyczaj uzyskał skuteczność prawną? Poruszając ten problem, G. Michiels skonstatował, iż w tym wypadku nie idzie o wspólnotę całkowitą (*communitas collective sumpta*), to znaczy, nie chodzi tutaj o ogół członków przynależących do danej zbiorowości, lecz o pewne kategorie lub klasy członków (*communitas distributive sumpta*) pełniących w społeczności specjalne zadania, bądź też mających w niej szczególny status lub też działających w specyficznych uwarunkowaniach¹¹. Innymi słowy, w danej zbiorowości są to wierni zdolni do wprowadzenia zwyczaju ze względu na materię¹².

3. POZYCJA PRAWODAWCY

Jak już wiadomo, w powstawaniu zwyczaju zasadniczą rolę odgrywa wspólnota wiernych będąca jego przyczyną sprawczą. Niemniej jednak, należy zauważyć, iż w regulacjach dotyczących tego zjawiska Ustawodawca przyznaje także pewne uprawnienia prawodawcy. Otóż w kan. 23 KPK mówi on o zatwierdzeniu zwyczaju przez prawodawcę; w kan. 26 KPK, z kolei, stwarza on możliwość specjalnego zatwierdzenia zwyczaju przez prawodawcę. Na marginesie należy dodać, iż podczas prac kodyfikacyjnych nastąpiła zmiana terminologii w tej materii, albowiem pojęcie *superior* (kan. 25 KPK z 1917 r.) zastąpiono terminem *legisla-*

⁹ Por. P.A. Bonnet, *Annotazioni su la consuetudine canonica*, Torino 2000, s. 95. Autor ten stwierdził: „Il legislatore della consuetudine è la comunità”.

¹⁰ Por. C. Comotti, *La consuetudine nel diritto canonico*, Milano 1993, s. 161-162.

¹¹ Por. G. Michiels, *Normae generales*, t. 2, Lublin 1929, s. 55-56.

¹² Por. J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 153.

tor (kann. 23, 25 KPK)¹³. Mając na uwadze szczególny status wspólnoty wierzni w tworzeniu zwyczaju, należałoby zatem zapytać o rolę prawodawcy w tym procesie?

3.1. Walor prawny decyzji prawodawcy

Skoro Ustawodawca w kann. 23 i 26 KPK wskazuje wyraźnie na konieczność zatwierdzenia zwyczaju przez prawodawcę, to w tym kontekście rodzi się zasadnicze pytanie; o walor prawny tej interwencji? Analizując podglądy kanonistów w tej kwestii, nietrudno dojść do przekonania, iż w doktrynie nie występuje zgodność stanowisk w tej materii.

Podjmując ten wątek, J. García Martín wyraził przekonanie, iż współdziałanie tego autorytetu w tworzeniu zwyczaju jest konieczny, ponieważ w systemie kanonicznym zwyczaj posiada walor ustawy (kan. 23 KPK). Utrzymuje on, iż jego interwencja jest wymagana do ważności aktu. Swą argumentację oparł on na przesłance wiążącej się ze znaczeniem zwyczaju w kanonicznym porządku prawnym. W systemie tym bowiem ma on moc prawa¹⁴. Ponadto podkreślił on, iż prawodawca rządzi wspólnotą, dlatego też, jego zdaniem, jest on kompetentny do wprowadzenia zwyczaju¹⁵.

Z kolei, według J. Otaduy'a, wymagana prawem interwencja jest niczym innym jak elementem formalnym normy zwyczajowej¹⁶. W jego przekonaniu, w tym przypadku idzie o współpracę kwalifikowaną (*colaboración cualificada*) związaną z powstaniem prawa zwyczajowego¹⁷. Uważa on jednak, iż element ten nie może być elementem istotnym, skoro w systemie dopuszcza się powstanie zwyczajów wbrew jego woli¹⁸.

Z innego punktu widzenia podszedł do tego problemu P.A. Bonnet. Utrzymuje on, iż prawodawca w tworzeniu zwyczaju pełni funkcję kontrolną. Bowiem poprzez swe zatwierdzenie, ocenia on m.in., czy wprowadzana przez wspólnotę norma nie jest sprzeczna z prawem Bożym¹⁹. W myśl opinii tego włoskiego kanonisty, tak pojęta funkcja jest koherentna z soborową doktryną zawartą w Konstytu-

¹³ Por. H. Socha, *Allgemeine Normen*, w: *Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici*, red. K. Lüdicke, t. 1, Essen 1985, ad 23, n. 4.

¹⁴ Por. J. García Martín, dz. cyt., s. 149.

¹⁵ Por. tamże.

¹⁶ Por. J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 170; tenże, *Comentario al can. 23*, w: *Comentario exegetico al Código de Derecho Canónico*, red. A. Marzoa, J. Miras, R. Rodríguez-Ocaña, t. 1, Pamplona 1996, s. 429; V. De Paolis, A. D'Auria, *Le norme generali di Diritto Canonico. Commento al Codice di Diritto Canonico*, Roma 2008, s. 170.

¹⁷ Por. J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 170.

¹⁸ Por. C. Comotti, dz. cyt., s. 161-162.

¹⁹ Por. P.A. Bonnet, dz. cyt., s. 66.

tucji o Objawieniu Bożym, zgodnie z którą zadanie autentycznego wyjaśniania słowa Bożego przekazanego przez Tradycję należy do Urzędu Nauczycielskiego Kościoła (KO, nr 10)²⁰. Ponadto, P.A. Bonnet twierdzi, że prawodawca pełni także funkcję kontrolną pomiędzy tym, co ludzkie oraz tym, co boskie. Utrzymuje on, iż taka pozycja jest nie tylko zgodna z naturą władzy, w którą osoba jest wyposażona, lecz udział tego autorytetu jest istotny w procesie wprowadzania przez wspólnotę zwyczaju prawnego²¹.

Wreszcie, w swym *Komentarzu*, V. De Paolis oraz A. D'Auria zwracają uwagę, iż poprzez tego typu interwencję prawodawca nie konstytuuje zwyczaju, lecz przez ową decyzję zwyczaj nabywa moc prawa, bez modyfikacji jego natury²².

3.2. Aprobata prawodawcy

W kan. 23 KPK zastąpiono termin *consensus* funkcjonujący w kan. 25 KPK z 1917 r. pojęciem *approbatio*. Zdaniem H. Sochy, taka zmiana była w pełni uzasadniona, ponieważ określenie *consensus* było nieprecyzyjne²³.

Mając na uwadze dyspozycje zawarte w kann. 23-28 KPK, kanoniści rozróżniają pomiędzy dwiema kategoriami aprobaty, jakimi są: aprobata specjalna oraz aprobata legalna. Na marginesie należy dodać, iż w dyspozycjach Kodeksu z 1917 r. nie została ujęta kwestia aprobaty specjalnej. Niemniej jednak, ówczesni komentatorzy dopuszczali taką formę interwencji (P. Jone, G. Michiels)²⁴.

Tak więc, pierwsza z wymienionych form występuje wtedy, gdy kompetentny autorytet, będąc świadom istniejącego zwyczaju, aprobuje go jako prawo przez wpływem czasu wyznaczonego prawem, zwanego też zadawnieniem (kan. 26 KPK). Warunki natomiast co do aprobaty legalnej nie domagają się wystąpienia świadomości ze strony prawodawcy. W tym wypadku bowiem wystarczy, iż wprowadzony przez wspólnotę zwyczaj odpowiada kryteriom określonym w kann. 24-26 KPK²⁵.

Autorzy, zastanawiając się nad mechanizmami funkcjonowania zatwierdzenia specjalnego podkreślają, iż nie należy wiązać tego typu aprobaty z faktem promulgacji ustawy²⁶. Wyjaśniając ten problem, J. Otaduy trafnie zauważył, iż

²⁰ Problem ten poruszył także papież Pius XII. Por. Pius XII, *Encyclica „Humani generis”* (12 sierpnia 1950), w: *Enchiridion delle encicliche*, t. 6, Bologna 1995, s. 624. Szerzej na ten temat zob. P.A. Bonnet, dz. cyt., s. 66.

²¹ Por. P.A. Bonnet, dz. cyt., s. 67.

²² Por. V. De Paolis, A. D'Auria, dz. cyt., s. 171; F. Urrutia, *De normis generalibus. Adnotationes in Codicem: Liber I*, Romae 1983, s. 23.

²³ Por. H. Socha, dz. cyt., ad 23, n. 4.

²⁴ Por. tamże, ad 26, n. 10.

²⁵ Por. V. De Paolis, A. D'Auria, dz. cyt., s. 171-172; J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 162.

²⁶ Por. J. García Martín, dz. cyt., s. 150.

różnica w procesach stanowienia ustaw oraz zwyczajów prawnych polega między innymi na tym, iż ustawodawca w ramach swych kompetencji może ustanowić ustawę, bez spełnienia warunków, o których traktuje kan. 26 KPK; nie jest to natomiast możliwe w przypadku zwyczaju²⁷.

Ponadto, zagadnieniem dyskutowanym w doktrynie jest kwestia aprobaty milczącej²⁸. Otóż, nad tą ostatnią formą dyskutowano już podczas prac nad rewizją Kodeksu z 1917 r.²⁹. W swych badaniach nad tym problemem J. Otaduy wykazał, iż w późniejszej fazie prac przygotowawczych konsultorzy byli przeciwni takiej formie aprobaty³⁰. W jego przekonaniu, teksty finalne kanonów funkcjonujące w Kodeksie z 1983 r. są wyrazem pewnego kompromisu³¹. Definiując tę szczególną postać aprobaty, L. Chiappetta stwierdził, iż za taką uważa się takie zachowanie prawodawcy, który toleruje go, mając możliwość zabronić go, bądź też odrzucić³².

Należy jednocześnie zwrócić uwagę, iż część kanonistów neguje możliwość funkcjonowania w systemie kanonicznym tego typu aprobaty. Otóż jedni przekonują, iż ten sposób akceptacji jest niekoherentny ze sprawowaniem urzędów pastoralnych³³. F. Urruria, z kolei, analizując ten problem w trakcie prac kodyfikacyjnych, podkreślił, iż dopuszczenie takiego sposobu akceptacji jest nie do przyjęcia ze względów praktycznych. Rozwijając to twierdzenie, skonstatował on, iż zgoda milcząca może zostać wydedukowana z zachowań wspólnoty oraz z postawy przełożonego. Utrzymywał on, iż tego typu wnioskowanie nie ma charakteru pewnego³⁴.

Większość autorów uważa jednak zgodę milczącą za wystarczającą. Zdaniem J. Otaduy'a, pomimo tego, iż tego typu forma nie wynika bezpośrednio z treści regulacji kodeksowych, nie jest ona sprzeczna z kodeksową koncepcją zwyczaju³⁵. Twierdzi on, iż taki sposób aprobaty jest możliwy. Popierając tę tezę, zwrócił on uwagę, iż zwyczaj jest wprowadzany przez wspólnotę prawnie zdolną, a więc

²⁷ Por. J. Otaduy, *Comentario al can. 26...*, dz. cyt., s. 451-452.

²⁸ Por. J. García Martín, dz. cyt., s. 150; P. Lombardía, *Comentario al can. 23*, w: *Codice di Diritto Canonico e leggi complementari*, red. J. Arrieta, Roma 2007, s. 89.

²⁹ Por. Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Recognoscendo, *Acta Commissionis*, *Communicationes* 3(1971), s. 87.

³⁰ Por. Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Recognoscendo, *Acta Commissionis*, *Communicationes* 23(1991), s. 169.

³¹ Por. J. Otaduy, *Comentario al can. 26...*, dz. cyt., s. 453.

³² Por. L. Chiappetta, *Il Codice di diritto canonico. Commento giuridico-pasorale*, t. 1, Roma 1996, s. 78; V. Pinto, *De normis generalibus*, w: *Commento al Codice di Diritto Canonico*, red. V. Pinto, Città del Vaticano 2001, s. 25.

³³ Por. J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 163.

³⁴ Por. F. Urrutia, *De consuetudine canonica novi canones studio proponitur*, *Periodica* 70(1981), s. 95-96.

³⁵ Por. J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 163.

przez zbiorowość jej członków łącznie z głową³⁶. Kanonista ten także słusznie zauważa, że jeśli zwyczaj partykularny jest zgodny z dyspozycjami skodyfikowanymi w kann. 23-28 KPK, to taki stan jest równoznaczny z aprobatą najwyższego Prawodawcy³⁷.

W swych analizach tego problemu, część autorów zwraca jednak uwagę, iż w tym wypadku występują trudności z udowodnieniem akceptacji zwyczaju³⁸. Przedstawiciele tego nurtu sprzeciwiają się ujęciu tej kwestii zaproponowanemu przez L. Chiappette, zgodnie z którym ta postać aprobaty powstaje m.in. poprzez tolerancję prawodawcy³⁹. Nawiązując do założeń generalnej teorii aktu prawnego, podkreślają oni, iż w tym przypadku wola ustawodawcy powinna się zachowywać aktywnie. Wskazują oni zatem, iż tego typu aprobatę należy wydedukować z jego zachowania. Dla przykładu, ich zdaniem, miałyby to miejsce wtedy, gdy prawodawca postępowałby zgodnie ze zwyczajem przyjętym przez wspólnotę⁴⁰.

Wreszcie należy dodać, iż zatwierdzenie zwyczaju przez prawodawcę nie jest aktem arbitralnym. To znaczy, że może on również odrzucić zwyczaj. W takiej sytuacji zwyczaj nie może uzyskać skuteczności prawnej⁴¹.

4. ZAKOŃCZENIE

Z przeprowadzonych analiz wynika, iż w procesie tworzenia zwyczaju zasadniczą rolę pełni wspólnota wiernych oraz prawodawca. W tym miejscu należy zauważyć, iż myśl Kościoła w kwestii przyczyny sprawczej tego zjawiska ewoluowała. We wczesnośredniowiecznych bowiem ujęciach utrzymywano, iż zwyczaj uzyskuje swą skuteczność poprzez zgodę przełożonego⁴².

Z treści obecnie obowiązujących regulacji (kann. 23-28 KPK) jednak wynika, iż udział ustawodawcy w procesie tworzenia zwyczaju nie ma już takiego charakteru. To przecież wspólnota wiernych, spełniająca kryteria zawarte we wspomnianych kanonach, w głównej mierze decyduje o wprowadzeniu zwyczaju w danej społeczności. A więc, to ona jest ową *causa efficiens* zwyczaju. Niemniej jednak, w obowiązującym ustawodawstwie żąda się aprobaty prawodawcy (kann. 23, 26 KPK). Stąd też wielu kanonistów utrzymuje, iż wspólnota jest przyczyną materialną; prawodawca natomiast jest przyczyną formalną zwyczaju⁴³.

³⁶ Por. tamże.

³⁷ Por. tamże.

³⁸ Por. R. Sobański, *Komentarz do kan. 26 KPK*, w: J. Krukowski, R. Sobański, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1, Poznań 2003, s. 83-84.

³⁹ Por. C. Comotti, dz. cyt., s. 165.

⁴⁰ Por. R. Sobański, *Komentarz do kan. 26 KPK...*, dz. cyt., s. 84.

⁴¹ Por. P. Lombardía, *Lecciones de derecho canónico*, Madrid 2004, s. 158.

⁴² Por. J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 169.

⁴³ Por. tenże, *Comentario al can. 23...*, dz. cyt., s. 429; tenże, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 168.

Nie do końca jednak można zgodzić się z takim rozumieniem tego zagadnienia. Zastanawiając się nad tym problemem, R. Sobański trafnie zauważył, iż udział społeczności wiernych w powstawaniu tego zjawiska ma nie tylko charakter przyczyny materialnej, lecz również przyczyny formalnej. Wyjaśniając przyjętą tezę, stwierdził on: „nauka, że materialnym źródłem prawa zwyczajowego jest praktyka wiernych, zaś formalnym wola prawodawcy, pomija jednak fakt, że sam zamiar stworzenia przez społeczność podejmującą się jednolitej praktyki wiążącego ją prawa ma przecież znaczenie formalne”⁴⁴. A zatem, społeczność wiernych jest zarówno przyczyną materialną, jak i formalną zwyczaju.

W tym kontekście rodzi się jeszcze pytanie o rolę prawodawcy w procesie tworzenia zwyczaju? Z treści kann. 23 i 26 KPK wynika, iż dopuszcza on zaistnienie zwyczaju w systemie oraz uznaje jego moc prawną⁴⁵.

THE ROLE OF A COMMUNITY AND A LEGISLATOR IN THE PROCESS OF CREATING A LEGAL CUSTOM IN THE CANONICAL SYSTEM

Summary

The author in the presented article focused on the issue of the roles of a community and of a legislator in the making process of a legal custom in the canonical system. Analyzing the content of the instructions included in cann. 23 – 28 CIC, he pointed out that in the canonical system the community of the faithful remains the causative force of a custom; while the legislator allows for the custom to exist in the system and acknowledges its validity. This specific role of a community results from the involvement of the faithful in the triple mission of Christ, i. e. the mission of a priest, of a king, and of a prophet.

Keywords: legislator, community, legal custom

Nota o Autorze: ks. dr hab. Ginter Dzierżon, prof. UKSW, kierownik Katedry Norm Ogólnych Prawa Kanonicznego na Wydziale Prawa Kanonicznego Uniwersytetu Kardynała S. Wyszyńskiego w Warszawie. Jest autorem ponad 100 opracowań z zakresu prawa małżeńskiego, norm ogólnych prawa kanonicznego oraz teorii prawa.

Słowa kluczowe: prawodawca, wspólnota, zwyczaj prawny

⁴⁴ Por. R. Sobański, *Nauki podstawowe prawa kanonicznego. Teoria prawa kanonicznego*, t. 1, Warszawa 2001, s. 60.

⁴⁵ Por. tamże, s. 61-62; J. Otaduy, *La comunidad...*, dz. cyt., s. 169.